

УДК 81'38:801.81:62 Вікторія Шабуніна

(Кременчук)

СПЕЦИФІКА ДІАЛОГІЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЖАНРІВ

У ПИСЕМНІЙ ФОРМІ ІСНУВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ТЕКСТІВ

У статті схарактеризовані основні жанри писемної форми існування науково-навчального підстилю, визначені мовні домінанти діалогічної організації навчальних текстів, адресантом яких виступає вчений.

Ключові слова: навчальний текст, діалогічність, жанри, науково-навчальний підстиль, автор, адресат.

The basic genres of written form of scientific-educational substyle existence are characterized in the article; lingual dominants of dialogical organizing of scientific texts, the author of which is a scientist, are defined.

Key words: an educational text, dialogicity, genres, scientific-educational substyle, an author, an addressee.

Проблеми наукового стилю та його жанрів аналізувалися в працях О.О. Баженової, М.Д. Гінзбурга, Н.В. Данилевської, М.А. Жовтобрюха, М.М. Кожиної, М.П. Котюрової, О.В. Михайлової, Н.Ф. Непійводи, Г.С. Онуфрієнко, П.О. Селігея, Л.В. Славгородської, Г.І. Соловйової, О.С. Троянської, І.М. Шестакової та інших дослідників, але писемні форми науково-навчальних текстів в аспекті діалогічної природи жанрів не були об'єктом спеціального лінгвостилістичного дослідження.

Стаття має на меті поглибити дослідження діалогічної організації наукового навчального тексту, схарактеризувати діалогічну структуру писемного науково-навчального мовлення, визначити мовні домінанти діалогічної організації жанрів, адресантом яких виступає вчений.

Жанрам науково-навчального підстилю властива діалогічність, тобто вияв особистості автора та врахування адресата шляхом використання відповідних мовленнєвих і текстових засобів, а також засобів власне діалогу. Це досягається завдяки адресованості, зверненості текстів до реципієнтів з метою привернення їхньої уваги до важливих фактів і забезпечення таким чином адекватності розуміння тексту та спільності міркувань комунікантів.

Діалогічність текстів науково-навчального підстилю виявляється у використанні комплексів "питання – відповідь", питальних речень, чужого мовлення, супроводжуваного оцінкою висловлення, наказового способу дієслів, спонукальних речень як звернень до читача, оцінних мовних засобів, вставних і вставлених слів і конструкцій, які містять вказівку на висловлення авторського ставлення до повідомлюваного або мають довідковий характер, а також у протиставленні різних поглядів на одну проблему, застосуванні засобів категорій проспекції та ретроспекції, різних способів акцентування тощо.

Учений чи викладач, виступаючи автором науково-навчального тексту, втілює в ньому комунікативну інтенцію, що забезпечує певну спрямованість висловлювання. Згідно зі своєю комунікативною метою, автор визначає прагматичні пресупозиції, мовленнєві стратегії й тактику,

організує мовленнєву поведінку, прогнозує процес комунікації. При цьому адресант повинен урахувати особливості жанрів науково-навчального підстилю.

Проаналізуємо окремі з цих жанрів. Підручник – навчально-науковий твір, що викладає основи певної науки та реалізує дидактичні цілі. На відміну від інших видів наукової літератури, для підручника характерна "стисла повнота" інформації (А.М. Васильєва), предметно-логічна послідовність, зрозумілість викладу, активізація уваги адресата. У підручнику подається лише базова частина накопиченої інформації про предмет певної науки. Це визначає й предметно-логічну послідовність викладу, а саме: спочатку дається визначення й загальна характеристика предмета, називаються його основні аспекти, потім розглядається кожен із них. Матеріал підручника загалом не має проблемного характеру й полемічної спрямованості. Ціле та його частини будуються відповідно до закону предметно-логічної ієрархії й становлять лінійно-розгалужену конструкцію [9, с. 62].

За Н.В. Рибіною, текстова структура підручника своєрідна й складна, що зумовлено його специфікою: з одного боку, кожен підручник містить певну кількість відносно самостійних текстів, а з іншого – підручник є одним цілим текстом, у якому функціонують самостійні тексти. Змістова та структурна єдність підручника не порушується завдяки дії комплексу інтегративних сил. Отже, підручник – це єдиний текст великого обсягу, що має спільний заголовок і певні межі – формальні (титульний листок, індекс) та змістові (виклад питання за хронологією та / або змістом) [7, с. 8].

Узагальнену структурну модель тексту підручника Н.В. Рибіна подає у вигляді "ядра" (основні тексти), оточеного кількома "оболонками" (додаткові тексти). Оскільки зміст тексту тісно пов'язаний з його композицією, авторка визначає композиційні блоки підручника, які поділяє на такі фрагменти: "Вступ", "Основна частина", "Висновки". Найбільш оптимальну актуалізацію змісту забезпечують характерні для них мовні (лексичні, граматичні, графічні, просодичні, текстова ситуація) та позамовні (авторський намір, пресупозиція) засоби [7,

с. 8-9].

Згідно з державним стандартом, підручник – це навчальне видання із систематизованим викладом дисципліни (її розділу, частини), що відповідає навчальній програмі та офіційно затверджене як таке [2, с. 14]. Дедалі ширшого визнання набуває думка про те, що "навчальний текст (підручник) – це не джерело готових знань, що підлягають запам'ятовуванню, а передусім джерело пізнавальних завдань і проблем, які треба вміти знайти й розв'язати" [4, с. 77].

Навчальна книга, на думку М.Д. Феллера, відображає завдання дисципліни в навчальному плані: "Залежно від того, які цілі передбачає вивчення її, можна обмежитися одним із двох результатів: або учень отримає основні поняття з курсу, що викладається, та дізнається, як і з якою метою треба вивчати його далі; або він отримає поглиблені знання з дисципліни, навчиться впевнено орієнтуватися в первинній, інформаційній і довідковій літературі. Але ці завдання різних типів видань. Одночасне виконання їх одним підручником не дозволяє йому [учневі] успішно вирішувати жодне. Уведення до підручника елементів інших видів видань, зокрема довідкового матеріалу, виправдовують звичайно прагненням полегшити роботу учня. Частіше це шкодить справі, оскільки, позбавлення необхідності користуватися довідковою літературою, не вчить користуванню нею, привчає уникати труднощів" [10, с. 80].

Авторська тактика повинна передбачати такий виклад матеріалу підручника, "в якому нові поняття, що вводяться, даються з описом. Саме цей опис (чи визначення) предмета робить текст

навчальним" [1, с. 55]. Наприклад: Фільтром називається пристрій, який пропускає корисний (справжній) сигнал і не пропускає несправжніх сигналів [6, с. 246].

Головною авторською інтенцією при створенні тексту підручника є інформаційна підтримка лекцій, самостійної роботи, сприяння ефективному проведенню практичних і лабораторних занять, допомога під час курсового й дипломного проектування. Підручник містить велику кількість прикладів та ілюстрацій, що полегшує розгляд теоретичного матеріалу: Неперервними сигналами є, наприклад, фіксований рівень (рис. 9.2, а), коливання (рис. 9.2, б) [6, с. 284].

Доцільно зауважити, що підручник для технічних ВНЗ не замінює численну довідкову, технічну літературу, яка вміщує більш детальну й конкретну інформацію щодо характеристики певних явищ, понять і є додатком до підручника для розв'язання практичних завдань. Допоміжним методичним апаратом підручника виступають контрольні питання, тести, проблемні питання, творчі завдання, які вимагають відповіді, розв'язання, тобто зворотної реакції: Як визначити ймовірність переходу системи на певний рівень <...> ? [6, с. 670]. Студенти залучаються до процесу творення нового змісту, а отже, до діалогу.

На думку М.Д. Рогави, специфіка навчальної літератури не виключає використання емоційно-експресивних мовних засобів, оскільки основне призначення цього різновиду наукової літератури – засвоєння поданого матеріалу. Автор підручника використовує всі можливі мовні засоби для досягнення мети. З огляду на це експресивні й образні елементи значною мірою сприяють утіленню авторського наміру. Це мовні засоби, що використовуються для впливу на почуття адресата, саме в них міститься певна оцінна характеристика описуваного предмета чи явища [8, с. 59-60].

Підручники для вищих навчальних закладів відрізняються максимальною об'єктивністю, чіткістю, послідовністю, логічністю й стандартністю викладу. На цьому тлі емоційно забарвлені одиниці особливо помітні. Вони створюють умови для досягнення основної дидактичної мети підручника, активізують не лише інтелектуальне, але й образне мислення читача, що є особливо важливим у навчальному процесі. Очевидно, що частотність уживання емоційно-експресивних одиниць у підручниках зумовлена їхньою прагматичною настановою й тематикою [8, с. 60].

Отже, експресивність та емоційність викладу в підручнику має статус ознаки підпорядкування, яка слугує переважно для передання авторської мовної індивідуальності, суб'єктивно-оцінного ставлення до описуваних предметів та явищ. Крім того, залежно від прагматичної настанови тексту підручника ця ознака набуває оцінного характеру.

Авторська мовна тактика повинна реалізувати її на різних рівнях мовної системи (наприклад, лексичному, синтаксичному), щоб забезпечити бажаний вплив на читача. Засобами мовного втілення експресивності в текстах підручника може слугувати емоційно-оцінний шар лексики (Цей "руйнівний момент" визначається з умови рівноваги <...> [3, с. 117-118]); такі стилістичні прийоми, як порівняння, метафора (<...> реалізація випадкової стаціонарної функції є ніби "повноважним представником" усієї сукупності можливих реалізацій [6, с. 349]). Подібні засоби в текстах підручника привертають увагу читача, сприяють утіленню авторської інтенції, забезпечують діалогічність наукового мовлення.

Згідно з ДСТУ 3017-95, посібник – це "видання, призначене на допомогу в практичній діяльності чи в оволодінні навчальною дисципліною" [2, с. 13]. Розрізняють наочні, практичні, навчальні, навчальні наочні та навчальні методичні посібники. Наочний посібник – "видання, зміст якого

передається в основному зображувальними засобами" [2, с. 14]. Практичний посібник – "виробничо-практичне видання, призначене практичним працівникам для оволодіння знаннями та навичками при виконанні будь-якої роботи, операції, процесу" [2, с. 14]. Навчальний посібник – "навчальне видання, що доповнює або частково (повністю) замінює підручник та офіційно затверджене як таке" [2, с. 14]. Навчальний наочний посібник – "навчальне образотворче видання матеріалів на допомогу у вивченні, викладанні чи вихованні" [2, с. 14]. Навчально-методичний посібник – "навчальне видання з методики викладання навчальної дисципліни (її розділу, частини) або з методики виховання" [2, с. 14].

За дослідженням Л.І. Мацько, в текстотворенні підручника та навчального посібника є спільні й відмінні риси. До спільних ознак варто віднести науковість, об'єктивність викладеного матеріалу; відповідність його навчальній програмі; наступність і перспективність у процесі розгортання навчального курсу; доступність подавання матеріалу, що спрямована на активізацію мислення студентів; поступове, послідовне введення термінологічної лексики; суворе дотримання норм української літературної мови; культура й естетика мовлення автора та ілюстрацій [5, с. 286].

Матеріал, викладений у підручниках і посібниках, має навчально-пізнавальну спрямованість і є прикладним. Під час передавання наукової інформації автори підручників і посібників дотримуються визначеної структури наукового тексту: вступ до теми, виклад процесу дослідження та його результатів, узагальнення досвіду.

Крім підручників і навчальних посібників, до жанрів писемної форми існування науково-навчального підстилю, автором яких є вчений, викладач, належать також хрестоматія, навчальний довідник, курс лекцій, навчальна програма, методична розробка, методичні рекомендації (вказівки), практичний poradник, практикум, збірник задач тощо. Аналіз основних ресурсів діалогічної організації цих навчальних текстів стане темою наступної наукової розвідки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буга П. Г. Вузовский учебник : создание, выпуск, распространение / П. Г. Буга. – М.: Книга, 1987. – 158 с.
2. Видання. Основні види. Терміни та визначення : ДСТУ 3017-95. – [Чинний від 01.01.96]. – К.: Держстандарт України, 1996. – 47 с.
3. Гуліда Е. М. Прикладна механіка : підруч. / Е. М. Гуліда, Л. Ф. Дзюба, І. М. Ольховий ; за ред. Е. М. Гуліди. – Львів : Світ, 2007. – 384 с.
4. Добраев Л. П. Смысловая структура учебного текста и проблемы его понимания / Л. П. Добраев. – М.: Педагогика, 1982. – 176 с.
5. Мацько Л. І. Стилістика української мови : підруч. / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К.: Вища шк., 2003. – 462 с.
6. Основи цифрових систем : підруч. / І. П. Барбаш, М. П. Благодарний, В. Я. Жихарев, В. М. Ілюшко, В. С. Кривцов, П. М. Куліков, М. В. Нечипорук, Г. М. Тимонькін, В. С. Харченко. – Харків : Нац. аерокосмічний ун-т "Харк. авіац. ін-т", 2002. – 672 с.
7. Рибіна Н. В. Просодичні засоби актуалізації ритмічної структури навчального тексту (експериментально-фонетичне дослідження на матеріалі підручників з англійської мови) :

автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 "Германські мови" / Наталія Вікторівна Рибіна. – Львів, 2005. – 21 с.

8. Рогова М. Д. О некоторых языковых средствах выражения экспрессивности и эмоциональности в учебной литературе (на материале учебников гуманитарного профиля Великобритании и США) / М. Д. Рогова // Разновидности и жанры научной прозы : Лингвостилистические особенности: Сб. науч. трудов ; отв. ред. М. Я. Цвиллинг. – М.: Наука, 1989. – С. 59–69.

9. Стилистический энциклопедический словарь русского языка ; под ред. М. Н. Кожинной. – М.: Флинта, 2003. – 696 с.

10. Феллер М. Д. Стиль и знак : Стиль как способ изображения действительности / М. Д. Феллер. – Львов : Вища школа, 1984. – 204 с.